

QADIMGI SHARQ MAMLAKATLARIDA DAVLAT VA HUQUQ RIVOJLANISHINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Ahmadjonova Shahnozahon Yarqinovna

*Andijon viloyat yuridik texnikumi
mutaxassislik fani o'qituvchisi 3-darajali yurist
+998337286812 Ahmat.aj@gmail.com*

Tursunov Farxad Ermakbaevich

*Andijon Davlat pedagogika instituti fizika va
texnologik ta'lim kafedrasida v/b dotsent*

Anontatsiya: Ushbu maqolada Sharq mamlakatlari davlati va huquqi, davlatning kelib chiqishi rivojlanishi, xususiy mulkchilikning shakllanishi, Sharq mamlakatlarining yutuqlari haqida so'z boradi..

Kalit so'zlar: Davlat, xususiy mulkchilik, hurmron tabaqalar, siyosiy tuzum, ijtimoiy tuzum, ishlab chiqarish.

Sharq to'g'risida gapirar ekanmiz, Yevropa (ayniqsa ancha keyingi davrlarda) bilan bog'liq bo'lgan janubiy Osiyo hamda qisman Shimoliy Afrika mamlakatlari va xalqlarini, shuningdek Hindiston va Xitoyi nazarda tutamiz.

Sharq tushunchasi tarix fanida nafaqat geografik ma'noda, balki tarixiy-madaniy, sivilizatsiya jihatlari bilan ham ishlatiladi. Butun dunyo tarixida Sharqning tutgan o'rniga yetarli baho bermaslik aslo mumkin emas. Xuddi Sharqda ibtidoiy jamoa tuzumi birinchi marta buzila boshlangan. Kishilik jamiyati rivojlanishidagi eng muhim ijtimoiy va siyosiy institutlar, davlat, huquq, jahon dini ilk bor aynan Sharqda vujudga kelgan. Eng qadimgi yozuv tizimlari ham dastlab Sharqda paydo bo'lgan.

Sharq va g'arb sivilizatsiya yo'lidan rivojlanishda bir-biridan jiddiy farq qiladi. Sharqda, xususiy mulkchilik hukmronlik qilgan g'arbdan farqli o'laroq, avvalo xususiy mulkchilik munosabatlari, bozorga asoslangan xususiy tovar ishlab chiqarish munosabatlari muhim o'rin egallamagan.

Sharqdagi asosiy mamlakatlar (Ikki daryo oralig'i, Misr, Hindiston, Xitoy), keyinchalik esa boshqa mamlakatlar ham o'zlarining geografik qulay joyda joylashganliklaridan juda barvaqt foydalana boshlaganlar. Dastavval Sharqda - hududning asosiy qismi katta-katta daryolar (Dajla, Frot, Nil, Hind, Gang, Xuanxe va boshqalar) vodiylarida va faqat uzoq chekkadagina tog' tizmalari va yassi tog'liklar tashkil qilgan mamlakatlarda davlatchilikka o'tish ro'y bergan. Bu yerda tabiiy sharoitlar ijtimoiy-iqtisodiy siljishlarni ham, oqibat natijada siyosiy tashkilotlar va madaniyatni ham belgilab beradigan ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyotining umumiy borishini tezlashtirishga imkon bergan. Sharqda yerning unumdorligi va uni

sug`orish imkoniyatlari, ekib o`stirish uchun yaroqli bo`lgan foydali o`simliklarning va qo`lga o`rgatish, keyinroq esa xonakilashtirish mumkin bo`lgan hayvonlarning mavjudligi g`oyat katta ahamiyatga ega bo`lgan. Ana shular natijasida Yevropa Sharqdan ancha orqada qolgan. Ammo keyinchalik Yunoniston-Rim dunyosi rivojlanishning notekisligi sababli va qisman qadimgi Sharq xalqlarining yutuqlaridan foydalanib, juda ilgarilab ketgan.

Antik dunyo, garchi keyinchalik ba`zi jihatdan Sharqdan o`zib ketgan bo`lsa ham, Sharq antik dunyoga katta ta`sir ko`rsatgan. Shuning uchun ham butun dunyo davlat va huquq tarixini o`rganishda dastlab Sharq mamlakatlari davlati va huquqi tarixini o`rganishdan boshlashimizga ajablanmaslik lozim.

Qadimgi Sharq va antik dunyo davlatlari o`ziga xos bir qancha xususiyatlarga ega. Mana shu xususiyatlarni ochish ularning mohiyatini to`g`ri va to`liq tushunib olishga katta yordam beradi. Shu nuqtai nazardan Sharq va antik dunyo davlatlari o`rtasidagi farqlar ham ochiq-ravshan bo`lib qoladi. Sharq davlatlarining kelib chiqishi va rivojlanishidagi o`ziga xos xususiyatlar ayniqsa ularning ijtimoiy, siyosiy tuzumi va huquq tizimida yaqqol namoyon bo`ladi. Ana shular haqida to`xtab o`tamiz.

1. Qadimgi Sharq davlatlari insoniyat tarixidagi dastlabki va eng qadimgi davlatlar bo`lgan. Bu yerda eng qadimgi shahar-davlatlar jamoa-urug`chilik tashkilotlarining yemirilishi natijasida miloddan avvalgi IV-III yilliklardayoq paydo bo`lgan. Ular mehnat taqsimotining kuchayishi, boshqaruvchilik funksiyalarining murakkablashuvi, shu bilan birga, bu funksiyalarni bajaruvchi shaxslarning ishlab chiqarishda ishtirok etmaydigan va jamoa tepasida turuvchi oqsuyaklar tabaqasiga aylanishi natijasida tashkil topgan. Sharqda davlat ayrim olimlar e`tirof etganidek, qullar va quldorlar sinfining paydo bo`lishi natijasida tashkil topmagan. Zero, bir guruh olimlarning fikriga ko`ra: a) qulchilik Sharqda to`g`ridan-to`g`ri xo`jalik yuritishning asosi bo`lmagan; b) asosiy qishloq xo`jalik ishlab chiqarish hududlarida qulchilik hukmron mavqeni egallamagan; v) Sharq mamlakatlaridagi qulchilik uy qulchiligi bo`lib qolgan. Shuning uchun Sharqda quldorlik formatsiyasi bor deb bo`lmaydi. Bu ishlab chiqarishning Osiyocho usuli deb atalib, unga alohida ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya deb qaralmog`i lozim deyishgan. Shubhasiz, Osiyocho ishlab chiqarish usuli haqidagi masala murakkab va tortishuvli masaladir, bu mavzudagi munozarani hali tugagan deb hisoblab bo`lmaydi. Lekin maxsus Osiyo formatsiyasi (ba`zan uni hatto mahalliy emas, balki universal formatsiya deb e`tirof qiladilar) bo`lmaganligi borgan sari ko`proq ma`lum bo`lib qolmoqda. Sharqda qulchilik munosabatlari antik dunyoga nisbatan ancha sust rivojlangan, davlat tashkil topgan vaqtda hali ibtidoiy jamoa tuzumining ko`pgina qoldiqlari chuqur saqlanib qolgan.

2. Bizga ma`lumki, Sharq davlatlari odatda daryolar havzalarida, masalan, Misr Nil daryosi havzasida, Xitoy Xuanxe, Bobil Frot va Dajla, Hindiston Hind va Jamna daryolari havzalarida tashkil topgan. Bu davlatlar hududida dehqonchilik qilish esa

botqoqliklarni quritish, irrigatsiya inshootlarini qurish asosida olib borilgan. Bunday ishlarni ayrim qullarning mehnati bilan amalga oshirib bo`lmas edi, u jamoaviy mehnatni talab qilgan. Shuning uchun ham yerga nisbatan qadimgi antik davlatlarda bo`lgani kabi xususiy mulkchilik emas, balki jamoa mulkchiligi saqlanib qolgan. Sharqda yerlarning haqiqiy egasi davlat hisoblanib, ozod jamoachi dehqonlardan yer uchun maxsus soliq - renta solig`i olingan.

Sharqda jamoa ustida turuvchi boshqaruv qurilmalarining ajralib chiqishi natijasida xususan podsho-cherkov xo`jaligi ham tashkil topa boshlagan. U asosan jamoa yerlarini o`zlashtirib olish hisobiga tashkil etilgan. Podsho-cherkov yerlaridan ajratiladigan uchastkalarga faqat u yoki bu ishlarni bajaruvchi, podshoga yoki cherkovga xizmatda turuvchi kishilargina ega bo`lishi mumkin edi. Bunday yerlarda qullarning, turli darajadagi qaram kishilarning mehnatidan ancha barvaqt foydalanila boshlangan edi.

3. Sharq quldorchiligi asosan patriarxal quldorchilik bo`lib, uncha rivojlanmagan, antik dunyo mamlakatlaridagi singari klassik shaklga ega bo`lmagan. Bu yerda qullar o`z oilalariga, hatto ayrim mulklariga ega bo`lganlar, qullarning mehnatidan ko`proq uy yumushlari va xo`jaligida, saroydagi turli past lavozimlarda foydalanilgan. Qadimgi Hindistonda xo`jayinning qullarga nisbatan o`zboshimchaliklarini cheklashga qaratilgan davlat qonunchiligi bo`lgan. Masalan, qul bolalarni ota-onalarisiz sotish taqiqlangan; xo`jayin qul mehnatidan foydalanayotganida uning varnadagi holatini hisobga olishga majbur bo`lgan va hokazo. Misrda qul jinoyat sodir etsa, qamoqqa olingan va davlat organlari tomonidan jazolangan. Davlat qullarga ibodatxonalardan boshpana topishga ruxsat bergan hamda o`z xo`jayinlari shafqatsiz munosabatda bo`lsa shikoyat qilish huquqini bergan va hokazo.

4. Sharq mamlakatlari ijtimoiy tuzumi o`zining tabaqalashganligi, darajalanganligi, ayirmaliligi, pog`onama-pog`onaliligi bilan ham ajralib turadi. Masalan, Bobilda hukmron tabaqalarning o`zi ham ikkiga (avilium va mushkenuga) bo`lingan yoki Hindistonda kastali (toifali) tuzum mavjud bo`lib, ozod aholining o`zi braxmanlar, kshatriylar, vayshiylar va shudralar deb ataluvchi toifalarga ajratilgan hamda ularning huquqiy holati turlicha belgilangan. Ko`p ukladli ishlab chiqarishga asoslangan xo`jalik hayotining tuzilishi qadimgi Sharq jamiyatlarining ijtimoiy tarkibi juda rang-barang, xilma-xil bo`lishini belgilagan. Ulardagi barcha aholi qatlamlarini jamiyatda tutgan o`rniga, shug`ullanadigan mashg`ulotiga, bir-biriga o`zaro bog`liqlik darajasiga va shu kabilarga qarab umuman quyidagicha uch guruhga ajratish mumkin: 1) ishlab chiqarish vositalaridan mahrum bo`lgan va qaramlik holatida turgan turli toifadagi shaxslar, jumladan qullar ham; 2) erkin mayda ishlab chiqaruvchilar - o`z mehnatlari evaziga yashovchi jamoachi-dehqonlar va hunarmandlar; 3) hukmron ijtimoiy tabaqa saroy va xizmatchi zodagonlar, armiyaning qo`mondonlik tarkibi, dehqonchilik jamoalarining boy yuqori qismi va boshqalar.

Sharqda aholi turli guruhlari o`rtasida aniq ijtimoiy-sinfy chegaralar bo`lmagan, masalan, erkin kishilar bilan qullar o`rtasida oraliqdagi mavqeda turuvchi turli toifadagi qaram kishilar, yoki allaqanday erkinlikka o`tish bosqichida turuvchi kishilar ham bo`lgan. Masalan, Hindistonda - shudralar, Bobilda - mushkenular va hokazo.

5. Qadimgi Sharq jamiyatlarining muhim xususiyatlaridan biri ularning an'anaviyligidadir. Sharq mamlakatlaridagi barqaror ko`pukladlilik, ijtimoiy, siyosiy, huquqiy shakllarning va institutlarning, hukmron diniy mafkuraning tarixan meros bo`lib o`tishligi qadimgi Sharq jamiyatlarining an'anaviylik xarakterga ega bo`lganligini ko`rsatadi. Buni uzoq vaqt hukm surgan qadimgi Hindiston va qadimgi Xitoy tarixi misolida yaqqol ko`rish mumkin. Ularning mustahkam va o`zgarmas g`oyaviy-diniy yo`l-yo`riqlar bilan muqaddaslashtirilgan ijtimoiy-siyosiy tuzumi va huquqiy tizimi fikrimizning dalilidir.

6. Sharq mamlakatlari o`zining davlat tuzumi bo`yicha ham antik dunyo mamlakatlaridan farq qilgan. Qadimgi Sharq davlatlari tashkil topgan vaqtdan boshlaboq despotik shakldagi davlatlar bo`lgan. Bunga ko`ra, davlat boshlig`i – despot (podsho, fir`avn) hokimiyati cheklanmagan bo`lib, uning qo`lida ijtimoiy hokimiyatning hamma tarkibiy elementlari – oliy qonun chiqarish, ijro etuvchi, sud va harbiy hokimiyat to`plangan. Despotizmning o`ziga xos yana bir xususiyati shundaki, despot bir vaqtning o`zida ham davlat boshlig`i, ham din boshlig`i hisoblangan. Unga alohida unvon berilishi (Misrda, Bobilda) uni xudoning yerdagi noibi ekanligini bildirgan. Masalan, qadimgi Hindistonda davlat boshlig`i – podsho braxmanlar ta`limotiga ko`ra inson qiyofasidagi xudodir, olov va nur, quyosh va oy, jazo va ezgulik manbaidir. Xitoyda esa imperator "osmon o`g`li" (tyanszi) deb atalib, bu nom o`rta asrlarda ham saqlanib qolgan. Misrda esa VI sulola fir`avnlari ismlarining tartibiga quyosh xudosi – Ra ismi ham qo`yilgan. Ular Ra (quyosh xudosi)ning o`g`li unvonini olganlar. Shumer davlatlarida patesi (podsho)lar o`zlarini xudoning yerdagi noibi emas, xudo deb e`lon qilib, to`rt mamlakat podshosi deb ataganlar.

Shuni alohida ta`kidlash kerakki, Sharq mamlakatlarining davlat apparatida saylanib qo`yiladigan organ bo`lmagan. Barcha mansablar yo podsho tomonidan tayinlash, yo meros qilib olish asosida vujudga kelgan. Antik dunyo mamlakatlarida esa davlat hokimiyatining ko`pgina saylanib qo`yiluvchi organlari mavjud bo`lgan.

7. Sharq mamlakatlari o`zining huquq tizimi bo`yicha ham antik dunyo mamlakatlaridan farq qilgan. Avvalo shuni aytilish kerakki, Sharq mamlakatlari huquqi insoniyat tarixidagi dastlabki huquq tizimlaridandir. Shu bois unda ibtidoiy jamoa tuzumining ko`pgina qoldiqlari va sarqitlari ancha vaqtgacha chuqur saqlanib qolgan. Unda hali qasos olish odatining izlari saqlangan, jazo tizimida jamoaviy javobgarlik, ya`ni bir kishining jinoyati uchun oila a`zolarining, urug`doshlarning javobgarligi, jazo tayinlashda talioniya, ya`ni "ko`zga-ko`z, tishga-tish" tamoyili, sud yuritish ishlarida ordaliya - sinab ko`rish mavjud bo`lgan. Bundan tashqari, qadimgi Sharq qonunlarida

huquq ma'lum tarmoqlar bo'yicha bo'linib ishlanmagan. Unda moddiy va protsessual me'yorlar qo'shilib ketgan. Antik davlatlarda esa buning aksini ko'rish mumkin. Ayniqsa, tovar-pul munosabatlari ancha rivojlangan sharoitda tashkil topgan Rim quldorlik davlatida fuqarolik, nikoh-oila hamda jinoyat huquqlari mukammal ishlab chiqildiki, Rim huquqi Rim davlatidan keyin ham uzoq yashab, boshqa ko'p davlatlar huquqiga juda katta ta'sir ko'rsatdi.

Xulosa qilib aytganda Qadimgi Sharq davlati va huquqi tarixini alohida mamlakatlar bo'yicha o'rganish umumiy taraqqiyot yo'lini ham, mahalliy ayirmalarni ham aniqlashga yordam beradi; bu ayirmalar o'zining xilma-xilligiga qaramay, tarixiy jarayon qonuniyatini o'zgartirmaydi. Asosiy e'tibor yirik daryolar vodiylarida vujudga kelgan, Sharq uchun tipik bo'lgan davlatlar - Misr, Ikki daryo oralig'i, Hindiston va Xitoyga qaratiladi.

АСОСИЙ АДАБИЁТЛАР

1. Муҳамедов Ҳ.М. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. (Қадимги дунё давлати ва ҳуқуқи тарихи). I қисм. Дарслик. – Т.:Адолат, 1999. – 336 бет.
2. Muhamedov H.M. Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi. 1-qism. Darslik. – Т.: TDYuI, 2005. – 280 b.
3. Муқимов З. Чет мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Тошкент.:Akademnashr, 2012. – 508 б.
4. Муҳамедов Ҳ.М. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. 2-қисм. Дарслик. – Т.: ТДЮИ, 2004. – 540 б.
5. Muhamedov H.M. Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi. 2-qism. Darslik. – Т.: TDYuI, 2005. – 480 b.